

Tlitzonpitentzin • Embers • Zar

Tlitzonpitentzin

Embers

Zar

Gustavo Zapoteco Sideño

Adam Coon

Szymon Gruda

Tlitzonpitentzin

Embers

Żar

TLITZONPITENTZIN

Embers

Żar

Gustavo Zapoteco Sideño

Adam Coon

Szymon Gruda

Center for Research and Practice
in Cultural Continuity

Tlitzonpitentzin/Gustavo Zapoteco Sideño
Amoxmecayotl: © Totlahtol
Pilamoxmecayotzin: © Xochicuicatl
Amoxmecayotl tlamocuitlahuianh: Justyna Olko huan John Sullivan

© Tlitzonpitentzin/ Gustavo Zapoteco Sideño
© Embers/Adam Coon
© Żar/Szymon Gruda
© Huei Tlamachtiloyan Varsovia,
Facultad “Artes Liberales”

ISBN: 978-83-63636-86-9
Warszawa 2019

Ixcopincayotl, tlayectlalli huan amoxtli iixpancuatlalil: © Alejandra Rodríguez Bueno
Nezcayotilcopincayotl tlen amoxmecayotl Totlahtol: © Martha Elena Ramírez Oropeza
Nezcayotilcopincayotl tlen pilamoxmecayotzin Xochicuicatl: © Justyna Majerska-Sznajder

Tlitzonpitentzin/ Gustavo Zapoteco Sideño
Book series: © Totlahtol
Sub-series: © Xochicuicatl
Series editors: Justyna Olko and John Sullivan

© Tlitzonpitentzin/ Gustavo Zapoteco Sideño
© Embers/Adam Coon
© Żar/Szymon Gruda
© University of Warsaw,
Faculty of “Artes Liberales”

ISBN: 978-83-63636-86-9
Warsaw 2019

Illustrations, layout and cover design:
© Alejandra Rodríguez Bueno
Logo Totlahtol : © Martha Elena Ramírez Oropeza
Logo Xochicuicatl : © Justyna Majerska-Sznajder

Tlitzonpitentzin/ Gustavo Zapoteco Sideño
Seria wydawnicza: © Totlahtol
Podseria: © Xochicuicatl
Redaktorzy serii: Justyna Olko i John Sullivan

© Tlitzonpitentzin/ Gustavo Zapoteco Sideño
© Embers/Adam Coon
© Żar/Szymon Gruda
© Uniwersytet Warszawski,
Wydział „Artes Liberales”

ISBN: 978-83-63636-86-9
Warszawa 2019

Ilustracje, skład i projekt okładki:
© Alejandra Rodríguez Bueno
Logo Totlahtol : © Martha Elena Ramírez Oropeza
Logo Xochicuicatl : © Justyna Majerska-Sznajder

NOTLAXTLAHUIMEH

Tlaxtlahui Totahtzin, noicnihuan, notatah Esteban, nohuehuetatahhuan ihuan nonanan tlin yoncah nemi nepan Mictlan. Ye niquiyehua, ca xocmitiqueh: nemi nochipa pan noyoltzin. Ihuan tonemiliz, nohueialtepelt nahua tlin quipyia cenhuehueihcatiliz, iuhcon nicmati noiuhcatilli chicahuac, iuhcon nihueli nitlahcuiloce in xochitlahtolmeh itech tohuehuehcaconelhuayotin. Tlazohcamatilia nitzin John Sullivan inon IDIEZ ihuan noiuhqui nitzin Justyna Olko, hueitlamachtihquetl itech Facultad de “Artes Liberales” in Huei Calmachtiloyan Universidad de Varsovia. Tlazohcamati tlica iuhcon nihueli nicquixti yahhuin noconetzinamoxtli itech xochitlahtoltzin. Tlazohcamati noicniuh Adam Coon tlica tiochihuace in tlahtoxicuepace ipan tlahtol ingles yahhuin amoxtli, inic ma quimaticheh in tollameh tlin tlahtoah yahhuin tlahtoltzin ingles, tohueiuhcatiliz tlin quipyia notlal Mexihco. Tlazohcamati nitzin Szymon Gruda tlica tehuatzin noiuhqui timoxcuepace noamoxtin ipan tlahtoltzin polaco, inic iuhcon ma quimaticeh in tollameh in tlal itoca Polonia, mazque zan achitzin tohuehueihcatiliz in noaltepetl nahuameh in notlal Mexihco. Iuhcon nicnequi nictlaxtlahuili in hueitlal Polonia nochí tlin onipalehuice inic ma nicquixti noamoxtin xochitlahtolli, tlaitoca Tlitzonpitentzin. Miyec tlaxtlahui ica nochí noyoltzin in Huei Calmachtiloyan Universidad de Varsovia tlin aman yoncah ticpiyaz ome noamoxconetzitzin itech Xochitlahtoltzin ipan nomexihcatlahtolli.

*Gustavo Zapoteco Sideño
Tlaltizapan, Mexihco, 2019*

TLAPANNEXTILIZTLI

Justyna Olko huan John Sullivan

Naman ica miac paquilitzli ticpannextiah yancuic amoxtli tlen quiihcuiloh huei xochihuicatlahuilohquetl, Gustavo Zapoteco Sideño (ica ni, eliya ome amoxtli tlen mopannextia pan toamoxmecayo Totlahtol). Ica ni tequitl, Gustavo tlahuel quinequiyaya ma timahuiltican ica miac tlahtolli. Yeca, cehce xochihuicatl tlen achtohui quiihcuiloh ica nahuatl nouhquiya quipiya ome ihuical: ce tlen quipatlac ica ingleztlahtolli Adam Coon, huan ceyoc tlen quipatlac ica polacohtlahtolli Szymon Gruda, nochi ome nahuatlatehemoaniih. Miac xihuitl, macehualmeh quitequihuichtihualtoqueh nahuatlalhtolli pan Mesoamérica, ce canahya campa zanzampa huan zancecco motequihuiyaya miac macehualtlahtolli, huan naman nocca motequihuia pan miac canahya nican Mexcotlalpan. Gustavo iamox quihuicaz macehualtlahtolli pan cequinoc tlalli tlen América huan Europa campa conemeh, cihuameh huan tlacameh nouhquiya quitequihuiah miac tlamatli tlahtolli.

Xochihuicatl nahuatl chamantoc nelhuahcauhquiya, quemman ayicanah ahcitoryah europahtlacameh hueiatenco Veracruz, campa tlahtoyayah macehualmeh, quipiya centzontli huan macuilpohualxihuitl. Macehualmeh peuhqueh quihiuiloah xochihuicatlicapiltlahcuiloltzitzin pan hueixihuicahuitl caxtolli huan ce, huan naman quicencuiliah miac macehualtlahcuiloaniih pan miac canahya tlen Mexco ni tlazohmahuiztequitl.

1

Gustavo itlahtol tlachicahuilia: monehpanoa pan cehce canahya huan cehce cahuitl tlen macehualli inemiliz “ompa caltonatzin, iikan totahtzitzimmeh ihuan totlahtoltzin yeh quitzayoh quenin yohualtixhuaxochitl.” Gustavo ixochihuicauh nelquinnextilia macehualmeh inninemiliz. Quichihua ma quicuamachilican queniuhqui monehpanohtoqueh ica nochi tlen oncah, nochi malhuilli, nochi yoltoc, cehce tlamatli quipiya iteucco. Huan inincocolhuan, inintotatahhuan: nochin “conelhualtin in nemiliz.” Inihhuantin huelih quiyancuilizceh nochi, nochi tlen panoc naman quichiuhuahualtoc inninemiliz. Meuhcatzan xochihuicatlahuilohquetl quemmania momachilia icelti, quemmania momachilia zan ya tlaillamiqui: “Aman te nahhua zan niquehnamiqui ompa huehuecahuitl.”

Cehce Gustavo ixochihuicauh “tlitzontlitzin itech cahuitl,” quimama huahcapatlalhtolli tlen nocca caquizti, tlen “quitequi tonalli itech cahuitl.” Xochihuiatlahcuilohquetl nemi quence tlizcentzontli, ce tlamantli tototl tetiyoh tlen mopannextia cequi hueltah pan ni amoxtli. Nehnemi pan “ohtlihueyac in tlahtoltin” pampa quinequi zaniloz ica “in centzontlitlahtolli,” quinequi quiitzquiz “in yollotl on huehueTamoanchan,” quinequi quinelhuayotiz pan macehualli inemiliz: naman, moztlahu huan huipatla.

FOREWORD

Justyna Olko and John Sullivan

We are delighted to present the new book by the renowned Nahua poet, Gustavo Zapoteco Sideño, his second in our *Totlahtol* series. For this work Gustavo encouraged us to experiment with a multilingual version: the original poems in Nahuatl are accompanied by translations into English and Polish, composed by the Nahuatl language scholars, Adam Coon and Szymon Gruda, respectively. Nahua words have traditionally been spoken in the highly multilingual cultural landscape of Mesoamerica that still survives in some of the regions of Mexico today. This new volume will carry them into the wider multilingual environments of the Americas and Europe. Nahua poetry flourished long before the Europeans landed on the eastern frontier of the Nahua world, the coast of Veracruz, exactly 500 hundred years ago in 1519. It was first recorded in alphabetic writing during the sixteenth century and it continues to thrive thanks to numerous Indigenous poets from different parts of Mexico.

3

This book is full of vibrant movement, weaving through space and time, *ompa caltonaltzin, iichan totahtzitzimmeh ihuan totlahtoltzin yeh quitzayoh quenin yohualtixhuaxochitl*, “to the mansion of the sun, the house of our fathers; and our words open up as the corollas of flowers.” Gustavo’s poems create vivid images of the Nahua world and make us even more aware of the intimate links between Indigenous people, their natural environment, plants, animals, forces of nature—all animate and sacred—and their ancestors, all offering “roots of life”, *conelhualtin in nemiliz*. They have the power to revive the past and make it part of the present, even if the poet is sometimes alone in his role of a rememberer: *Aman te nahhua zan niquehnamiqui ompa huehuecahuitl*, “Now I am alone, just a memory there in history.”

Each of Gustavo’s poems is *tlitzontlitzin itech cahuitl*, “an ember of time,” a carrier of ancient words that have not been silenced, that “sever the space of time”, *quitequi tonalli itech cahuitl*. The poet is a powerful *tlicentzontli* bird, a recurring creature in this volume, who journeys on *ohtlihuayac in tlahtoltin*, “the long road of words,” in order to speak in “four hundred voices,” *in centzontlitlahtolli* and grasp *in yollotl on*

huehueTamoanchan, “the heart of that ancient Tamoanchan,” rooting it in the present and coaxing it into the future.

PRZEDMOWA

Justyna Olko i John Sullivan

Z radością prezentujemy nowy tom poezji autorstwa uznanego poety Nahua, Gustavo Zapoteco Sideño, już drugi w naszej serii *Totlahtol*. Gustavo zachęcił nas do podjęcia eksperymentu z wersją wielojęzyczną: oryginalnym wierszom w języku nahuatl towarzyszą ich tłumaczenia na angielski oraz polski, które wyszły spod pióra badaczy specjalizujących się w języku i kulturze Nahua, Adama Coona i Szymona Grudy. W przeszłości słowa w języku nahuatl pobrzmiewały w bardzo wielojęzycznym krajobrazie kulturowym Mezoameryki, który do dziś przetrwał w niektórych regionach Meksyku. Ten tom poezji przenosi je natomiast do wielojęzycznego świata Ameryk i Europy. Poezja w języku nahuatl kwitła na długo przed przybyciem Europejczyków na wschodnie rubieże świata Nahua, wybrzeża obecnego stanu Veracruz, dokładnie pięćset lat temu w 1519 roku. Została po raz pierwszy spisana w systemie alfabetycznym w szesnastym wieku, a dziś ponownie rozwija w twórczości rdzennych poetów pochodzących z różnym częścią Meksyku.

5

Wiersze, które znalazły się w aktualnym tomie, wypełnia ruch w czasie i przestrzeni, *ompa caltonaltzin, iichan totahtzitzimmeh ihuan totlahtoltzin yeh quitzayoh quenin yohualtixhuaxochitl*, “ku domowi Słońca, ku domowi naszych ojców: nasze słowa otwierają się jak kielichy kwiatów”. Poezje Gustavo tworzą żywe obrazy ze świata Nahua, uświadamiając nam z całą mocą, jak silne i głębokie są więzi między jego rdzennymi mieszkańcami, ich środowiskiem naturalnym, świętymi siłami natury, roślinami, zwierzętami oraz przodkami, zapewniającymi “korzenie życia”, *conelhualtin in nemiliz*. Poeta przyjmuje rolę strażnika czasu, a jego wiersze mają moc ożywiania przeszłości i czynienia jej częścią teraźniejszości: *Aman te nahhua zan niquehnamiqui ompa huehuecahuitl*, “Teraz jestem tylko wspomnieniem w głębinie czasu.”

Każdy z wierszy Gustavo jest *tlitzontlitzin itech cahuitl*, „żarem czasu,” nośnikiem pradawnych słów, które jeszcze nie całkiem zamilkły, gdyż “przecinają czas dni”, *quitequi tonalli itech cahuitl*. Poeta jest niczym nieustannie powracający bohater niniejszego tomu, przepełniony mocą ptak *tlicentzontli*. Przemierza on „dalekie drogi słów” (*ohtlihueyac in tlahtoltin*),

wydobywając z siebie „czterysta głosów” (*in centzontlitlahtolli*) i chwytając serce dawnego Tamoanchan” (*in yollotl on huehueTamoanchan*), by złożyć je w teraźniejszości i ponieść ku przyszłości.

TRANSLATOR'S NOTE FOR ENGLISH VERSION

Adam W. Coon

Gustavo Zapoteco Sideño describes his writing process as a constant shift between Nahuatl and Castilian, to the point that there is no “original version.” Literary critic Arturo Arias refers to this process of self-“translation” by Native authors into the hegemonic language as a “transcreation.”¹ There are significant differences between the Nahuatl and Castilian texts, such that one can speak of two poems (or even a third reading within the interstices of the two languages). Instead of corrupting a mythical, pristine Nahuatl, this transcreation makes *Tlitzonpitentzin* all the more interesting and challenges exotic portrayals of Nahuas within popular culture and Mexican nationalist discourse as relegated to a distant past “untainted” by “outside” influences. The work underscores Nahuas’ contemporary relevance and fluid identity constructions.

At the same time, this makes rendering *Tlitzonpitentzin* into English a sort of transcreation of a transcreation, since the English version is based on both the Nahuatl and Castilian. For example, Zapoteco Sideño uses *tonal* in Nahuatl while in Spanish he uses *espíritu* or *alma* (“spirit” or “soul”). Nonetheless, they are not the same concept. *Tonal* is a person’s inner self, but can also be located outside of the body in connection with one’s *nahualli* or animal companion. *Tonal* reflects a conception of humans as integrated with their surroundings instead of separate, as “spirit” or “soul” signify in Judeo-Christian traditions. For this reason, the English rendition leaves the term untranslated. Similarly, in Castilian, Zapoteco Sideño refers to the *muro de lamentaciones* (wailing wall) while in Nahuatl he coins the word, *xocatenanco* (the place of the wall of cries). Without the Castilian, the clear reference to the wailing wall in Jerusalem could easily be lost. I cite these two examples here because they highlight a dialogue among Nahua and Judeo-Christian referents present throughout the work. This, in turn, reflects Zapoteco Sideño’s intent to show there is no pristine Nahua culture isolated from multiple, competing worldviews.

The choice to exclude the Castilian version in this publication encourages readers to explore the Nahuatl text in greater detail, especially considering that the general public often overlooks the Nahuatl and jumps immediately to the Castilian. I express my deepest appreciation to Gustavo Zapoteco Sideño for the extensive time we spent going over each poem, as well as to Thomas Genova for his invaluable feedback on the translation.

¹ Arturo Arias, *Recovering Lost Footprints: Contemporary Maya Narratives*, vol. 1, SUNY Press, 2017.

PRZEDMOWA DO TŁUMACZENIA NA JĘZYK POLSKI

Szymon Gruda

Tłumaczenie poezji z języka nahuatl na polski nie jest zadaniem łatwym. Część trudności translatorskich wynika z odmiennej struktury obu języków – to, co w nahuatl można wyrazić jednym słowem, w polszczyźnie wymaga nieraz obszernych omówień; zdania, które w nahuatl pozbawione są czasownika, w polskim przekładzie jednak go wymagają. Tego rodzaju trudności są nie do uniknięcia; tłumacz może jedynie żywić nadzieję, że poradził sobie z nimi najlepiej, jak potrafi.

Inne trudności wynikają z ukształtowania obu języków przez zupełnie odmienne kultury, przez tysiąclecia rozwijające się wzajemnym oddzieleniu. Niektóre metafory zakończone w języku nahuatl, przetłumaczone na język polski, byłyby całkowicie niezrozumiałe; z drugiej strony, zrezygnowanie z ich użycia pozbawiłoby przekład znacznej części artystycznej wartości. Rozwiązaniem, które przyjąłem w części takich sytuacji, było przetłumaczenie metafory dwukrotnie, raz w sposób dosłowny, obok zaś – podanie jej zamierzonego znaczenia. Tak np. słowo *atlachinolli* ‘woda-ogień’, metaforycznie: ‘wojna’ przetłumaczone zostało dwukrotnie w wersie *nie czas już na wodę i ogień, na wojnę* (Dziedzic); *ica xochimeh ihuan cuicameh* ‘kwiatami i pieśniami’, metaforycznie: ‘poezją’ przetłumaczyłem jako *poezją: kwiatem i pieśnią* (Jestem słowem-kwiatem). W innych przypadkach uznałem mniej lub bardziej dosłowne przełożenie metafory za możliwe, jak choćby w przypadku sformułowania *kwiecista mowa*, które powinno wywołać w czytelniku polskim skojarzenia podobne do konotacji oryginalnego *tlahtolxochimeh* ‘kwiaty słów’ (Dziedzic).

9

Podobnie postąpiłem z niektórymi nazwami własnymi, zwłaszcza imionami bóstw, jak *Tonantzin* ‘nasza matka’ (*W naszym domu*) czy *Mictlanteuctli* ‘pan miejsca umarłych’ (*Grób*), pozostawiając je w ich pierwotnym brzmieniu i dodając w tekście wiersza polskie tłumaczenie, albo chociaż swego rodzaju glosę (bóg *Huitzilopochtli* w wierszu *W naszym domu*). W miarę potrzeby nazwy w języku nahuatl zostały również wyjaśnione w przypisach. Dotyczy to przede wszystkim nazw miejscowości, które u większości polskich czytelniczek i czytelników nie budzą żadnych skojarzeń, takich jak Olinallan czy Cohuixcan.

Wiele przedmiotów, zwierząt i roślin wspominanych w wierszach nie ma swoich nazw w polszczyźnie. Nie chciałem zastępować ich europejskimi odpowiednikami – oznaczałoby to znaczące przekłamanie tekstu i pozbawienie go kolorytu, będącego, jak sądzę, dużą wartością niniejszej edycji. *Maccuahuitl* to ani ‘ miecz’, ani ‘maczuga’, *centzontli* to nie ‘drozd’, *huehuetl* to nie ‘kocioł’ czy ‘taraban’. Pozostawiłem je więc w pierwotnym brzmieniu, zazwyczaj dodając wyjaśnienie w tekście głównym (*ptak centzontli, bęben huehuetl*), a w niektórych wypadkach – przypis.

1. Toceppan•United•Razem.....	13
2. Conelhualtin•Roots•Korzenie.....	17
3. Piltzin•The Prince•Dziedzic.....	21
4. Yencuitlahtolli•New Dialogue•Nowe słowo.....	25
5. Popoxquilitl• <i>Popoxquilitl</i> •Kwiat <i>popoxquilitl</i>	29
6. Ixhualticah atl•Baptism•Chrzest.....	35
7. Celiquiyauitl•Tender Rain•Pierwszy deszcz.....	39
8. Centzontli• <i>Centzontli</i> / Mockingbird•Ptak <i>centzontli</i>	43
9. Centzontli nepan Cohuixcan• <i>Centzontli</i> of <i>Cohuixcan</i> •Ptak <i>centzontli</i> z <i>Cohuixcan</i>	47
10. Ipan tetzontli•On the <i>tetzontli</i> •Na kamieniu <i>tetzontli</i>	51
11. Ipan tochan•At Our Home•W naszym domu.....	55
12. Teuhtliteocozticuitlatl•Gold Dust•Złoty pył.....	59
13. Ayoctlimeh•Squash•Dynie.....	63
14. Granada•Pomegranate•Owoc granatu.....	67
15. Tzapotepoznenenquetl•The Sapote Cart•Drewniany samochodzik.....	71
16. Miquiilhuitl•Day of the Dead•Święto Zmarłych.....	75
17. Yoyah•She Left•Odeszła.....	79
18. Tlalcontli•Tomb•Grób.....	83
19. Cuexcomatl•The <i>Cuexcomatl</i> (Granary)•Spichlerz.....	87
20. Pochahuiztlin•Weevils•Robak.....	91
21. Xicuini ompa ahacatl•Leaps in the Air•Skok na wietrze.....	95
22. Zan niquehnamiqui•I Am Just a Memory•Tylko wspomnienie.....	99
23. Inic nemiliztli•To Live•By żyć	103
24. Nioxochitlahtolli•I Am Flowered Words•Jestem słowem-kwiatem	107

TOCEPPAN

Ixhuatemohua inon cuauhtin,
tocepanhuan.
Quitehtemotizqueh iconelhuatl pan tlalli,
yeh ih connamiquih toceppan occe.

UNITED

Leaves descend from trees,
they mix with one another.
They search for their root in the ground,
they find it united with others.

RAZEM

Opadają z drzew liście –
razem.
Szukaję korzenia na ziemi
i znajdują go, raz jeszcze razem.

16

1. Huentli itech atl (Mazatepec, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

CONELHUALTIN

Cuahuitl tlin quiza,
pan huei atl,
conelhualtin nepan huehcatlacapoztic,
nepa ahacatl,
nepa tlalli,
nepa tlitl,
in iztaohtlin
quenin cuauhamatl ahacatl,
in chichiltiohtlin
quenin tlatlatlahuililhuicac,
atlachinolohtlin
tlahtoyeyecatl,
nechchanochipaohtlin,
conelhualtin in nemiliz.

ROOTS

Tree that sprouts
over immense waters,
tentacles toward the abyss,
toward the air,
toward the earth,
toward the fire,
on white roads
like streamers in the air,
on red roads
like fiery sparks in the sky,
roads of *atlachinolli*²
whirlwind of words,
paths of hope,
roots of life.

² *Atlachinolli* literally translates as “water-burning” and is a metaphor for war. A common theme throughout Gustavo Zapoteco Sideño’s poetry is duality, in this case water and fire, and how these elements can have beneficial or detrimental consequences depending on the context.

KORZENIE

Drzewo, co wyrasta
nad wielką wodą,
wypuszcza korzenie poprzez otchłań:
poprzez powietrze,
poprzez ziemię,
poprzez ogień.

Po ścieżkach białych
jak wstęgi wiatru,
po ścieżkach czerwonych
jak błyskawice,
po ścieżkach z wody i z ognia
– słowa na wietrze:
ścieżki nadziei,
korzenie życia.

PILTZIN

...¿Nahhua nitlahtolli ne huehcatlan?
¿Ne altepetl Angeles o Yoomicqueh?...

Notlahtol, patlani pantlin ipan tlahco tollameh.
Yeh choloahqui teuhtli teocozticuitlatl,
ompa quitzohtzontequih yollomeh
itech yeztlipipiltin quitequiqueh.

Nahhua nipipiltin tlapotquitzaqueh,
tlin nemiliz ompa yahhuin aaocuilmeh.

Nahhua nipipilconetzin,
Itech tlalxoxopan.

Nahhua nipiltzin,
Tlitzontlitzin itech cahuitl.

Nicahci chimalli ihuan macuahuitl

niyauh niconcuiqueh

¡exmelahuac!,

Macuahuitl vs tlitemeh uranio.

¡ixtlacha!,

yoopanoqueh miec tonaltin ihuan metztlín

itech tlapotquitzaqueh ihuan quitequinacayotin,

yonca amo nemiliz inic ce atlachinolli.

In yollotl yeh ahcomalaqui,
cualaniqui, nehelcia, tlahtolti,

¿Nahhua nitlahtol itech macehualtin?

¿Tlahtolti otzacamocama in cahuitl?

¿Timotequiyotlapoh, quenin terciopeloxochitl
ompa cahuimiquilhuitl?

¿Tlalizqueh pipiltenochcah quenin huehcatlan?

¿Tlahtolxochimeh, ipan icpalli tlahtlic tecpan?

¿Anca nictapanaz cequi tzontecomihthli ipan tzonpantli?

Tla quemah, iuhcon ¿quezqui? Ihuan ¿quenin?

¿Nahhua te otlahtoh itech mictlan?

...Nahhua te quenin ce atoyatl xoc tlaltempanapan...

THE PRINCE

...Am I words from the beyond?
From the city of Angels or of the Dead?...
My voice, flags fly amid the tule reeds.
It spreads golden pollen,
in the broken hearts
of a dynasty laid to waste.
I am pulverized nobility,
who still survives upon this sea of worms.
I am the noble child,
from the land in spring.
I am the prince,
an ember of time.
I take my *chimalli* and *macuahuitl*³
and I come to the rescue.
How absurd!
Macuahuitl vs uranium electrons.

22

Awake!
Many suns and moons have already passed
since the catastrophe and mutilation,
it is no longer an environment for *atlachinolli*.
The heart swirls,
bellows, moans, questions.
Am I the voice of the deserving ones?
The voice silenced by time?
The open wound, like a velvet flower
in times of the Day of the Dead?
Will I restore the Tenochca lineage as before?
Will the language flourish, on the *icpalli*⁴ inside the *tecpán*?
Is it possible that I will split more skulls on the *tzompantli*?
If so, how many? And how?
Am I then the testimony of *mictlan*⁵?
... I am then like a river without shores, ...

³ *Chimalli* is a pre-Hispanic shield often adorned with feathers. *Macuahuitl* is a pre-Hispanic weapon that consists of a wooden club with obsidian blades.

⁴ The *icpalli* is a pre-Hispanic seat or royal throne, and *tecpán* is a palace. Both terms allude to the royal throne and palace of the *tlahuoani* Nezahualcoyotl. *Tzompantli* is the altar of skulls on which the heads of sacrificial victims and war captives were displayed.

⁵ *Mictlan*, the Place of the Dead, is a dark place over which *Mictlanteuctli*, the Lord of Death, reigns. It differs significantly from the Western conception of heaven and hell.

DZIEDZIC

Kim jestem? Słowem z otchłani?
Z miasta aniołów czy z krainy umarłych?
Mój głos porusza chorągwie w polu trzcin.
Rozsiewa złoty pył
w potrzaskanych sercach
pokonanych książąt krwi.
Jestem dynastią startą na proch,
żywą w morzu robactwa.
Jestem paniczem
z krainy wiosny.
Jestem dziedzicem
tłaczącym się czasu.
Chwytam za tarczę i za maccuahuitl⁶
i ruszam na odsiecz.
Szalony!
Maccuahuitl przeciw cząsteczkom uranu.
Zbudź się!
Wiele już słońc i księżyców minęło
od klęski i okaleczenia,
nie czas już na wodę i ogień, na wojnę.
Serce się burzy,
gniewa się, wyje i pyta.
Czy jestem głosem prostych ludzi,
glosem uciszonym przez wieki?
Otwartą raną, podobną do kwiatu aksamitki
na Święto Zmarłych?
Czy odrodzę książęcy ród Tenochków?⁷
Czy znów zabrzmi kwiecista mowa z królewskiej maty w pałacu?
Czy zawiśnie więcej czaszek w miejscu ofiar?
A jeśli, to kiedy? i jak?
Czy jestem prorokiem z krainy umarłych?
Jestem więc rzeką bez brzegu...

23

⁶ *maccuahuitl* – broń używana przez dawnych mieszkańców Mezoameryki; rodzaj miecza o krawędziach tnących z naostrzonych kawałków obsydianu.

⁷ *Tenochków* – mieszkańców Tenochtitlanu, obecnie miasto Meksyk.

24

2. Teocuicatzin (Zitlala, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

YENCUITLAHTOLLI

Notlahtol,
yeh conelhuatl itech,...
Cuicatl cuacualtzin,
Cuallitlahpitza,
Niconnamiqui,...
Quitequi tonalli itech cahuitl,
tlahco tahuah ihuan nahhua
(anmehhuameh)

Quenin iloyemanqui,
patlani ica tahuah,
mamatilo, calacqueh,
ipan huehcatlan monacayoltzin.
Ticecua.

Titlalpotquitza.
¡Tlachiz conelhualcochi!
¡Huallahticah connamiquin!
Tipehuaz nexcaltiliz.
Pehua ce tlahtolli inon tlahtoyemanqui

NEW DIALOGUE

My word,
is the root of, ...
The melodious song,
Harmonic,
Nostalgic,...
It cuts the space of time,
between you and me.
(You all)

Like soft threads,
they fly towards you,
they get entangled, embedded,
in the depths of your body.
Shivers run up your spine.
It throws you into turmoil.
Wake up the sleeping root!
The *saudades* return!⁸
You start to be reborn.
A reconciliation dialogue begins

26

⁸ For *connamiquin*, Zapoteco Sideño prefers the word *saudade* in translation because it refers to the remembrance of something one wishes had never died, and one knows will never return.

NOWE SŁOWO

Moje słowa
są korzeniem
dźwięcznej pieśni,
co brzmi słodko
moją tęsknotą.
Przecina czas dni, co dzielą
ciebie i mnie
(was).

Jak jedwabne nici
niosą się ku tobie,
splatują się i łączą
w głębi twego serca.
Ty drżysz
i wijesz się.

Niech się zbudzą uśpione korzenie!
Niech powróci tęsknota!
Zaczynasz się odradzać,
zaczyna się rozmowa pogodzenia.

POPOXQUILITL

I

Teotoceppan.
Xoxopan - tlacatl.
Nochi.
Teoitztaxochitl.
Ixhuameh otlacati
itech tlahtimictlan.
Tlapallitlacayahua.
Cuacuatzin xochitl.
Neuctli itech miqui.

II

Tzatzi nahmana.
Chocacocoa.
Xayomeh itech nanantzin.
¿Tlinon tipano notototzin?
¿Tixcocoa momohetzin?
¿Tlinon tipano, Piltzin?
Ixtlapo, ixtlapo moxtololotzin
nopipiltzin.
¿Ninechilti, ninechilti tlinon timixcocoa?
Haaaaaaay, noconetzin maca tixmiqui.
¿Anca titlacuazqui in popoxquilinxochitl?
¡Ca!, ¡ca!, ixneci in yeh ameyatl.
¡Nanan!, ¡Nantzin!
Nechcopili noconetzin
yeh melahuac celic.
¿Tlica, tlica nantzin,
nantzin itech xihuimeh?
Nicmati tlin xoc tinechcopili.
Moitztaxochitl, ye tichicahuac
yeh motopileh.

Nechmaca paquiliz, mazque zan ce pitecahuitl
tla nihueli niquittaz noconetzin.
nicnequi niquitta nahuiltiz tlahco ixhuaxoxoqui
itech popoxquilmeh tlahco xochimeh,
nequi niquittaz cahci tecuítzintlin tlatzintlan temeh,
tlachochopotza ipan achipaltic itech ameyatl.
Na nicmati tlin ye nochipa in nemiliztli ica tahuha,
niquihmatiz iuhcon tlica zan iuhcon nicnequittaz
quemanon nihuallauh, noconcuicatl, nican, nican pan mochan.
¡Nantzin itech millah!
Nimitznotza moxtlapopolhui,
tinechmaca occe noconetzin,
quemah, tla iuhcon ticnequiz.
Noyollotzin yonca ixquinequi
cequiquixti cequi yollomeh.

*POPOXQUILITL*⁹

I

Divine communion.
Nature - man.
One whole.
Sacred white flower.
Leaves born
from the bowels of *mictlan*.
Colorful deception.
Precious flower.
Nectar of death.

II

Desperate screams.
Painful cries.
Tears of the mother.
What is wrong my dear little bird?
Does your tummy hurt?
What is the matter, Little Prince?¹⁰
Open, open your precious eyes
my little one.
Tell me, tell me, does it hurt?
Oooooh my little boy, do not die.
Did you eat the *popoxquilitl* flower?
No! No! The one from the spring is no longer there.
Mother!, Dear Mother!
Give me back my son,
he is still young.
Why, why Dear Mother,
Mother of the Plants?
I know you will not return him to me.
Your white flower, it is powerful
it is your messenger.

31

⁹The *popoxquilitl* (colocasia) is a poisonous yet beautiful plant that grows on the edge of streams and springs. This plant is toxic when raw, but edible when cooked.

¹⁰Piltzin, Prince or Little Prince, refers to Nahua nobility. It is also the root word for “my little/dear child,” *nopipiltzin*, used two verses later.

Give me the joy, for just a small moment,
of seeing my son,
I want to see him play among the green leaves
of the *popoxquilmeh*, among their flowers,
watch him catch crabs under the rocks,
splash in the crystal-clear waters of the spring.
I know my son will always live with you
I will have to accept it, since that is the only way I will see him
when I come here for water, here, in your house.
Dear mother of the fields!
I implore your mercy,
give me back my other son,
yes, if that is what you want.
My heart cannot withstand
the extirpation of more hearts.

KWIAT *POPOXQUILITL*

I

Boska jedność.
Wiosna – człowiek.
Wszystko.
Boski biały kwiat.
Liście, które wyrastają
z głębi krainy umarłych.
Fałszywe barwy.
Piękny kwiat.
Miód śmierci.

II

Krzydzi w rozpaczce,
placze w bolesci,
łzy leje matka.
Co ci jest, ptaszyno,
Czy cię brzuszek boli?
Co ci jest, książątko?
Otwórz, otwórz oczka,
moje dzieciątko.
Powiedz, powiedz, co cię boli,
ach, dziecinko, nie umieraj.
Czy zjadłeś kwiat popoxquilitl?
Och nie, nie, już u źródełka nie rośnie!
Matko, mateczko!
oddaj mi dzieciątko,
jeszcze tak malutkie.
Czemu, mateczko,
czemu, matko kwiatów?
Wiem, że mi go nie wrócisz.
Twój biały kwiat ma wielką moc
– twój posłaniec.

Daj mi choć chwilę radości,
bym widziała moje dziecię.
Chcę je widzieć, jak się bawi wśród zielonych liści,
pośród białych kwiatów popoxquilitl,
jak łowi raki wśród kamieni,
jak się kąpie w czystych wodach źródełka.
Wiem, że na zawsze będzie z tobą, tylko wtedy go ujrzę
gdy sama przyjdę tam, tam, do twoego domu.
Matko pól!
Błagam cię o łaskę,
Wróć mi moje dziecko,
jeśli taka będzie twoja wola,
bo runie moje serce,
gdy wyrwać mu więcej korzeni.

IXHUALTICAH ATL

Tzitzilixmotlaloqui itech nonacayotepoztic,
nepan xocpoyac itech tzotzotlacacoameh,
canon yeh calaqui,
canon yeh ixquixtlaquet,
canon popohua iamahatl, icualan,
canon ye calaqui ipan huehcatlan,
icahci chipaltic iztatetl, yeh nechicoa.

Cuauhtichicahuac.

(Noyolicniuh itech nitzotzohua)

Achipaltic.

Ixhaulticah atl tlin hueli quiza.

Tzotzohua itech niquiza,

Tlazohtla, (a)... xquimati, nacayomeh ihuan tonal inic...

BAPTISM

Tumultuous path of my tanned body,
toward the insipid liquid of luminous meanders,
where it enters,
where it strips off its clothes,
where it cleanses its melancholy, its rage,
where it submerges at the bottom of the abyss,
it takes the snow-white pearl, and merges.

Robust trees

(Witness of my nakedness)

Crystal-clear water.

Liberating baptism.

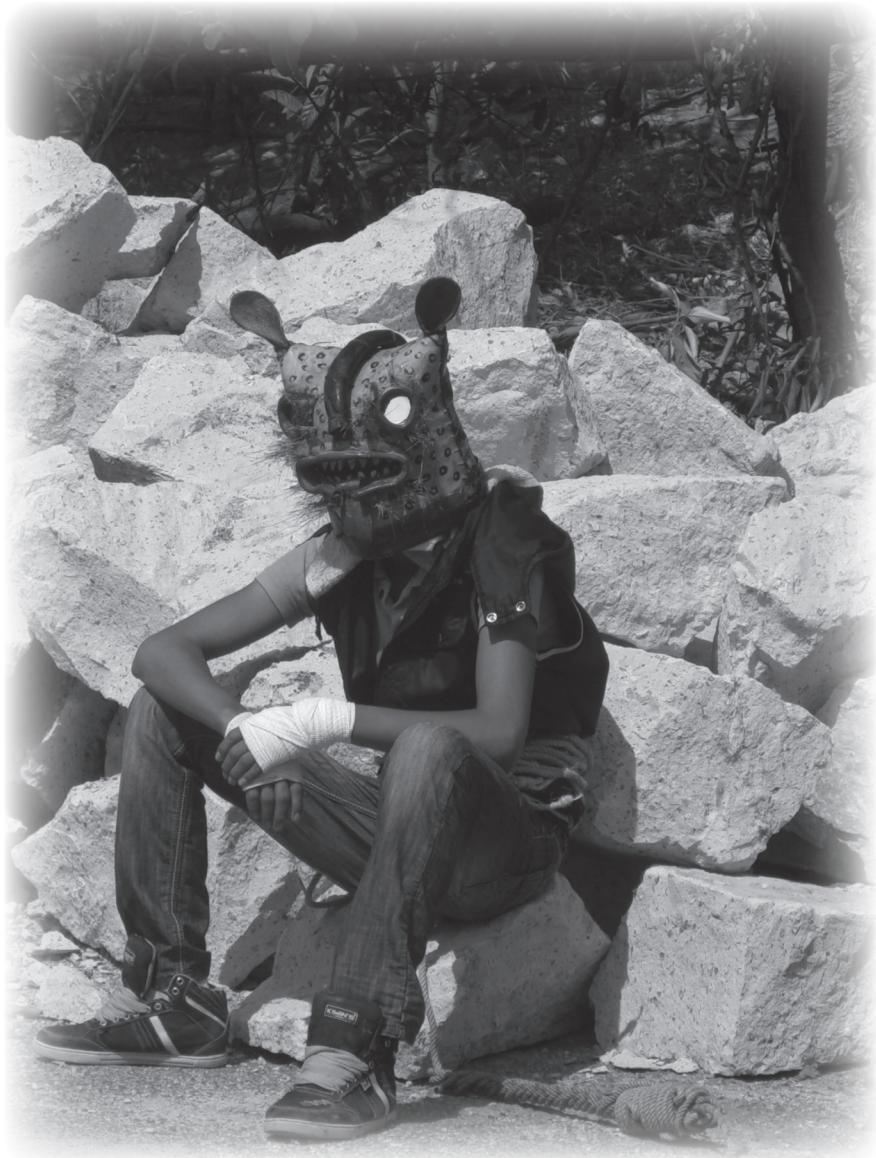
Nudity of freedom,

to love, (the) ... mystery, carnality, and *tonal*¹¹ to..

¹¹ *Tonal*, often in the Castilian version rendered as *espíritu o alma* (“spirit” or “soul”) is one’s inner self, and it can be located inside or outside of the body. The *tonal* is connected with a person’s *nahual*, animal companion or form.

CHRZEST

Dźwięczny bieg mojego ciała z miedzi,
w pozbawioną smaku ciecz przejrzystych wężowin,
w którą wchodzi,
w której obnaża się,
w której obmywa się ze smutku i z gniewu,
w której opada w głębinę,
znajduje przeczystą perlę i jedność.
Niezłomne drzewa
(świadkowie mojej nagości).
Przejrzysta woda,
chrzest, który jest wyzwoleniem.
Naga wolność,
miłość (do), tajemnica, ciało i ciepło, by...

3. Tecuan (Mazatepec, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

CELIQUIYAHUITL

Yemanquicuicahacatl,
pan chichiltiotlaqué,
quemanon in huiyaocotl
temohua in cuetlitlatlapanque
inon tepemeh,
quemanon nexti quil
iyehhueyatemiqui,
quemanon tzicameh
tequitiyohualtiichan,
quemanon in tlapetlani,
ihuan in tlacomoni,
ye xmotelquetzacan itlapech,
inic celixayomeh
inon moxtlimeh.

TENDER RAIN

Resounding song of the air,
in the red sunsets,
when the smell of *ocotl*¹²
covers the broken
skirts of the mountains,
when the *quil* appears¹³
from his lethargic dream,
when the ants
embroider their hole,
when the lightning
and the thunder,
arise from their bed
to receive the tears
from the clouds.

¹² *Ocotl* (*Pinus montezumae*) is a type of pine tree. Pre-Hispanic torches were made from it.

¹³ *Kill* is a type of frog whose song announces the rain season.

PIERWSZY DESZCZ

Wiatr niesie szum deszczu
w czerwonych promieniach zachodu,
gdy zapach sosen
kładzie się fałdzistą szatą
na wzgórzach,
gdy żaby budzą się
ze snu podobnego do śmierci,
gdy mrówkie zdobią haftem
wejście do mrowiska,
gdy piorun
i grzmot
powstają ze snu,
by leż zaczerpnąć
z chmur.

CENTZONTLI

¡Oh tlicentzontli!
aman, timixtocaro tahuha
ticahciz in ohtlihueyac
in tlahtoltin,
ticahciz in yollotl
on huehue Tamoanchan,
ixcahci on chimalli tliltlahuilti,
on tepozcuahuitl
inon itztli tehuacatzin,
tlani in yolloxochitl,
nahhua nitechnechmaca quemman tihueliz
chihua, te tahuha,
ninahhua
in xochitecuani,
in cacliteocozticuitlatl
ihuan ichtli.

Ninahhua xochitecuani
in tonalchicahuac,
nicpiyanemiliz aman
pan moztl,
nicahci in nacayo
inon totocentzontli
inon centzontlahtoltin,
inic tlin nocoxcameh
cuicatl ihuan xochimeh
hueli, chihuazqueh xochitlahtolli
nican pan tlatatlalli,
pan icxipopocatepetl
in nochipa yehualmoxtli,
nican, canon
chantinochipa xochimeh, papalomeh
nican canon ocuillin
patlani in tlatlapaqui ilhuicac.

CENTZONTLI / MOCKINGBIRD

Oh, the *centzontli* of fire!¹⁴
Now, it is your turn
to seize the long road
of words,
to capture the heart
of that ancient *Tamoanchan*¹⁵,
take the *chimalli* of scorching rays of light,
the *tепozcuahuitl*¹⁶
with sharp obsidian tip,
wins the flowered heart,
I give you the power
do it, yes you,
I am
the flowered tiger,
of golden sandals
and *ichtli*.¹⁷

44

I am the flowered tiger
with a strong *tonal*,
I have life now,
in the future,
I take the body
of the *centzontli*
of four-hundred voices,
so that my necklaces
of songs and flowers
can make flowered speech scrolls,
here in this burning land,
at the foot of the smoking hill
of an eternal crown of clouds,
here, where
flowers and butterflies always live,
here where the caterpillar
flies in the broken sky.

¹⁴ *Centzontli* literally means “one count of four hundred,” and refers to the many different calls, “400 voices,” of mockingbirds.

¹⁵ *Tamoanchan* is a type of paradise.

¹⁶ *Tepozcuahuitl* is a weapon similar to a *tlaximaltepoztl* or tomahawk.

¹⁷ *Ichtl* is thread made from maguey fiber.

PTAK CENTZONTLI

Ptaku centzontli¹⁸, ognisty ptaku,
teraz to ty musisz
wyruszyć w daleką drogę
słów,
by schwytać serce
dawnego Tamoanchan¹⁹!
Chwyć promienną tarczę
i tepozcuahuitl²⁰
o ostrzu z obsydianu.
Zdobądź kwiat serca!
Ja daję ci tę moc,
uczyń to ty!

Ja:

kwiat-jaguar
w sandałach ze złota
i z włókien agawy.

Ja: kwiat-jaguar,
mocny duchem,
żyw dziś
i jutro,
przybieram ciało ptaka centzontli,
ptaka o czterystu głosach,
by mój naszyjnik
z kwiatów i z pieśni
zakwitł zwojami słów
na tej spalonej ziemi,
u stóp dymiącej góry
w odwiecznym wieńcu chmur,
tu, gdzie mieszkają od zawsze
kwiaty i motyle,
tu, gdzie gąsienica
wzbija się w rozbite niebo.

45

¹⁸ *centzontli* – przedrzeźniacz połnocny, ptak z rzędu wróblowych, odznaczający się zdolnością do naśladowania dźwięków. Jego nazwa w języku nahuatl oznacza ‘czterysta (głosów)’.

¹⁹ *Tamoanchan* – w dawnej religii ludu Nahua rajska kraina w zaświatach.

²⁰ *tepozcuahuitl* – por. przypis 6. Element *tepoz-* oznacza ‘metal’; miecze Hiszpanów często nazywane były *tepozcuahuitl* albo *tepozmaccuahuitl* przez analogię do *maccuahuitl*.

46

4. Tecuantin (Mazatepec, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

CENTZONTLI NEPAN COHUIXCAN

Ninahhua nitotocuicani
tlin chanti pan hueitepetl
in nochipa aichcatl,
ninahhua in totocuicani,
in centzontlitlahtolli,
ninahhua centzontli,
tlin cuica, xoxoquicuicatl,
chichiltic, ixtac, capoztic,
ninahhua in cuicatl,
tlin chanti pan atlauhtlahco,
tlahuac, tepetl, ihuan techinanco
in huehueCohuixcan,
tlin aman nexcalti
pan tliltalli,
pan chichiltitlalli,
inon cuallixoxopapolohthui
pan in coxcatonalli.

CENTZONTLI OF COHUIXCAN²¹

I am the songbird
that lives in the great hills
of eternal cottons of water,
I am the singing bird,
of four hundred voices,
I am the *centzontli*,
that sings, red, white, black,
green songs,
I am the song²²,
that lives in the gully,
plains, mountain, and bluff
of the ancient Cohuixcan,
that now sprouts
over the land of fire,
of the red earth,
of a paradise lost
in the necklace of time.

²¹ *Cohuixcan* is the Pre-Hispanic name for the present-day region of Guerrero. It was a tributary province of the Mexicas.

²² These four colors allude to four “winds” or “airs” to which offerings are given within diverse ceremonies, among them the ritual to invoke rain.

PTAK CENTZONTLI Z COHUIXCAN

Jestem ptasim śpiewakiem,
co mieszka na wysokim wzgórzu
wiecznie skrytym w wilgotnej bawełnie chmur.
Jestem ptasim śpiewakiem,
ptakiem o czterystu głosach.
Jestem ptakiem centzontli²³,
który śpiewa pieśni zielone,
czerwone, białe i czarne.
Jestem pieśnią,
która mieszka w wąwozie,
na równinie, na wzgórzu, na skale
dawnego Cohuixcan²⁴;
która wyrasta
ponad czarną ziemię,
ponad czerwoną ziemię,
ponad raj utracony,
w naszyjniku dni.

²³ *centzontli* – patrz przypis 18.

²⁴ *Cohuixcan* – region w północno-wschodniej części obecnego stanu Guerrero.

IPAN TETZONTLI

Nican, nixmotequetza ipan chichiltitetzontli,
in quiyahui noixtololomeh,
toceppan ica in ayohualtitlaneci,
toceppatlahuilty
ica chicahuac itech totahtzin -Tonatiuh
pan ohtliilhuicac.

Ixtlehcopaqui,
ica chicahuac itech achichiltic
oquixtiqui ompa nonacayo,
ica yeycapoctli
in nopopochtli-copalli,
ica chicahuahuiyac
in noxochitl xochitecuantzin,
itech xochicozahuatl.

Ixtlehcopaqui,
pan tlaihtiilhuicac
inic tlin iuhcon,
nemilinochipa
in ilnamiqui tlacatl
itech nahuiquiyahuitl.

ON THE TETZONTLI

Here, I lean over the red *tetzontli*²⁵,
the rain of my eyes,
mixes with the morning dew,
they shine together
with the strength of father-Sun
in his celestial path.

He rises with joy,
with the strength of the red liquid,
gushing from my body,
with smoke figures
of my incense-copal,
with the strength of perfume
of my tiger flower,
of the *cozahuatl* flower²⁶.

He rises with joy,
to the center of the sky
so that in that way,
the thoughts of man
live forever
in the place the four rains.

52

²⁵ In Zapoteco Sideño's Nahuatl variant, *tetzontli* is a log on fire and alludes to the title *Tlitzonpitentzin / Embers*.

²⁶ *Cozahuatl* or *cazahuatl* (*ipomoea arborescens*) is a plant that grows in arid mountainous regions and produces a white flower in October and November.

NA KAMIENIU TETZONTLI

Gdy tu spoczywam, na czerwonym kamieniu tetzontli²⁷,
deszcz z moich oczu
miesza się z nocną rosą;
współ-błyszczą
w promieniach Słońca-ojca
na jego niebiańskiej drodze.
Wznieś się radośnie
z czerwoną cieczą
z mojego ciała,
z kształtami w dymie
z mojego kadzidła,
z mocą woni
mojego kwiatu-jaguara,
kwiatu cozahuatl.
Wznieś się radośnie
w sam środek nieba,
by wiecznie żyła
myśl człowieka
ze świata czterech deszczów.

²⁷ *tetzontli* – skała wulkaniczna o czerwonym zabarwieniu i porowatej fakturze.

54

5. Nahuameh (Zitlala, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

IPAN TOCHAN

Niyohnehco,
pan yolloaltepetl,
pan xocatenanco,
canon tlalpotquitza teponatzli,
in huehuetl,
canon tlatlapanqui pantlin,
in tlaquetocelotzin, cuauhtzin,
temohua pan xictlimetztl,
canon cacaloxochitl
tlapayachichiltic,
canon Huitzilopochtli
micqui pan imah
on mahtlactli ihuan ome cicihuatzintli,
canon imoquetza yencuitonantzin,
iixtlalih cozcachimalxochitl
ihuan itlaquecitlalimeh.

Aman nahhua,
in cuicapicqui,
in tizamatlapatl,
in chalchihuimatlapatl,
in yeyeahacatl,
in nacayoxochiltin,
in cempohualixhuaxochitl,
nicalaqui ichan,
nixcahci teocozticuitlatl
inic choloa
pan petlatl yollotlayoltzin.

AT OUR HOME

I have arrived,
to the heart of the city,
to the wailing wall,
where the *teponatzli* broke²⁸,
the *huehuetyl*²⁹,
where the flags were broken,
the trappings of the jaguar, the eagle,
they descended to the navel of the moon,
where the crow flowers
were stained red,
where the Left-handed Hummingbird
died in the hands
of twelve virgins,
where the new *Tonantzin* arose,³⁰
she put on the *chimalxochitl* necklace,³¹
and dressed with stars.

56

Now I,
the songsmith,
the one with the ash feathers,
the one with emerald feathers,
the one with haloes of air,
the one with the body of flowers,
the one with twenty petals,
I enter her house,
to take the gold
to spread it
over the reed mat filled with hearts of corn.

²⁸ *Teponatzli* is a type of Pre-Hispanic drum, and a similarly shaped instrument is used today in Zitlala, Guerrero in the festivities for the community's patron saint San Nicolás de Tolentino in September.

²⁹ *Huehuetyl* is another pre-Hispanic percussion instrument similar to a drum.

³⁰ The new *Tonantzin*, "Our Mother," is the Virgen of Guadalupe.

³¹ *Chimalxochitl*, "Shield Flower," refers to sunflowers.

W NASZYM DOMU

Przybyłem
do serca miasta,
do ściany płaczu,
gdzie pęknięty bęben teponaztli³²
i bęben huehuetl³³,
gdzie porwane sztandary,
gdzie stroje orłów i jaguarów
spadły w środek księżyca.
Gdzie kwiat cacaloxochitl
zabarwił się czerwienią.
Gdzie bóg Huitzilopochtli³⁴
umarł w ramionach
dwunastu kobiet.

Gdzie wzniósła się nasza nowa matka, nowa Tonantzin³⁵,
przybrała tarczę-naszyjnik z kwiatów,
i odziała się w gwiazdy.

Teraz ja,
strażnik pieśni,
o piórach z popiołu,
o piórach ze szmaragdów,
w koronie z wiatru,
o ciele z kwiatu
o dwudziestu płatkach,
wchodzę do jej domu,
zabieram złoto,
by je rozłożyć
na macie, pośród ziaren kukurydzy.

³² *teponaztli* – rodzaj bębna albo raczej prostego ksylofonu charakterystyczny dla przedkolonialnej Mezoameryki.

³³ *huehuetl* – inny rodzaj bębna, kocioł o drewnianym korpusie i skórzanej membranie.

³⁴ *Huitzilopochtli* – bóstwo opiekunów Mexików, bóg wojny, utożsamiany ze Słońcem.

³⁵ *Tonantzin* – dosłownie ‘nasza matka’; w dawnej religii ludu Nahua imię jednego z żeńskich bóstw, w kontekście chrześcijańskim używane jako tytuł Maryi.

TEUHTLITEOCOZTICUITLATL

Nepan huehcatlan yohualli in totiquihmahtiah,
quenin iztaxochimeh pan ilhuicatl,
quitzaque;
in cuicacentzontlin,
in cuicacueyatzin,
in xocaliztli cacayochitin,
in celicuicatzin itech tlacameh,
ihuan quenin patlanihuitzitzilin,
patlacuetlanizqueh ilhuicameh,
ompa caltonaltzin,
iichan totahtzitzimmeh,
ihuan totlahtoltzin
yeh quitzayoh quenin yohualtixhuaxochitl,
ihuan ihuiyacholoaque,
quenin teuhtliteocozticuitlatl
ompa yollomeh itech tlacameh.

GOLD DUST

From the dark gloom of oblivion,
like white water lilies toward the sky,
sprout:
the song of the *centzontlin*
the singing of frogs,
the weeping of cicadas,
the tender song of men,
and like the flight of hummingbirds
that furrows across the heavens
to the mansion of the sun,
the house of our fathers,
and our words,
they open up as the corollas of flowers,
and spreads its scents,
like gold dust
upon the hearts of men.

ZŁOTY PYŁ

Z głębokiej nocy zapomnienia,
jak białe kwiaty ku niebu
wyrastają:
śpiew ptaka centzontli³⁶,
śpiew żab,
 płacz cykad,
 piosenka ludzi.

I jak na skrzydłach kolibra
przecinają lotem niebo
ku domowi Słońca,
ku domowi naszych ojców:
nasze słowa
otwierają się jak kielichy kwiatów
i roztaczają swe wonie
jak złoty pył
w sercach ludzi.

³⁶ *centzontli* – patrz przypis 18.

6. Tehuentli (Cuentepc, Morelos, 2015)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

AYOCLIMEH

Chalchihuicoameh,
ompa tlalcozamalotl.
Xochicueponi in tonalli.
Ayotzinacayomeh.
Tlaihtiyemanqui,
tlapachchoh in xinachtli.
Teotlacualli,
iaxca tlaltlacatecuan,
itech cihuahuexotl.

SQUASH

Jade-green snakes,
on rainbow earth.
Buds in the sun.
Turtle shells.
Soft interior,
shelter of the seed.
Sacred food,
from the land of the tiger man,³⁷
of the turkey woman.³⁸

³⁷ Referred to in Castilian as *tigre* (tiger), the *tecuani* in the region of Guerrero is a type of jaguar and constitutes a symbol of this region's inhabitants. This animal can be beneficial or harmful. The *tecuani* can save the crop by eating smaller animals, but, as its name (*tecuani*, “one who bites or eats people”) indicates, it can also kill humans. *Tecuani* is also a divinity from whom a person can ask for rain in “tiger fights,” in which people wear masks with the face of this animal.

³⁸ “Turkey woman” alludes to a type of dress used in Guerrero that resembles the turkey’s tail.

DYNIE

Turkusowe węże
na ziemi-tęczy.
Pączki w słońcu.
Skorupy żółwi.
W miękkim wnętrzu
skrywają nasienie:
święte pożywienie
z ziemi mężczyzn-jaguarów,
z ziemi kobiet-indyków.

GRANADA

Chihuatlantlin
pan tlapachchomoxtlin,
pipilhuatlaquilotl
inon ahacatl,
pan pitzahuacuauhmahpil.

Chichiltitlantlin
tlin tlapotquitza nocamac,
tlin motzopelli
cehui nochichic,
chichilticholoaque
panin melahuaiztac
inon notlantli,
chichiltitlatzolli
ye moyollotl,
¡Oh nogramada!
tlin ticchihua tlatzolli
ica noyemannenepil
quemmanon nitlalpotquitza.
Yolloxochimeh,
tlapohuetzqui camahuac
quen nextitonaltin,
chanti te,
tahhua, tinexcalti pan notlal,
aman, nican ixtlahoyazqueh
pan tlapalxicalli Olinallan.

POMEGRANATE

Teeth formed
in the shelter of the clouds,
fruit swung
by the wind,
in thin branches.

Red teeth
that bite my lips,
may your sweetness
extinguish my bitterness,
red scattered
on the white nacre
of my teeth,
passion-red
it is your heart,
Oh my pomegranate!
you make love
with my soft tongue
when I squeeze you.
Flowered hearts,
burst in their maturity
at the dawn of the days,
live then,
you, who sprouts from my land,
now, here shelled
on the golden gourd of *Olinallan*.³⁹

³⁹ *Olinallan* refers to Olinalá, Guerrero, a small city known for making ornate boxes as well as ritual gourds painted red.

OWOC GRANATU

Zęby wyrosłe
w okryciu z chmur;
owoce kołysane wiatrem
na cienkich gałęziach.
Czerwonezęby
wgryzają mi się w wargi;
niech twoja słodycz
zgasi moją gorycz;
czerwone krople
na perłach
moich zębów;
namiętna czerwień
twojego serca.
Owocu granatu!
co pieściszmilosośnie
mój język,
gdy cię ściskam.
Serca-kwiaty
dojrzałe, wezbrane
o poranku.
Żyj teraz,
ty, co z mej ziemi wyrastasz,
w pozłacanej tykwię z Olinallan⁴⁰.

69

⁴⁰ *Olinallan* – Olinalá, miejscowość w stanie Guerrero, znana z rzemieślniczej produkcji bogato zdobionych wyrobów lakierowanych, m.in. tykw.

70

7. Cruztzin (Zitlala, Guerrero, 2012)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

TZAPOTEPOZNENENQUETL

Tlahuilti ixtololomeh
tzacuaya cepitecahuitl
noixtololomeh.
Xectli xayollimeh tlin miqueh iyepaqiliz.
Cuac huetzqui poztequiqueh.
Zoquiicxihuan.
Pahpachchotlaquentin.
Xectli quiyahuitl.
Xectli tlapayauhcle.
Tepoznenenquetl ixtlacuihcuique.
Xectli chichitzin.
Moteloque ipan tzoquitotocal.
Xectli motolini.
Nicpiyaz tlin occeppa chihuazque
in tepoznenenquetl ica tzapoicxihuan
ihuan cuauhmatlin nacayo.

THE SAPOTE CART⁴¹

The brightness of his eyes
blinded for a moment
my sight.

Cursed tears disturbing his happiness.
Angelic charisma broken.

Muddy feet.

Humid rags.

Persistent rain.

Inopportune *tlapayauhcle*.⁴²

Toy snatched.

Naughty dog.

Fight in the yard of the house.

Damn poverty.

I will have to make again
the cart with sapote wheels
and the body of little sticks.

⁴¹ The sapote cart is a small car that children with limited economic resources make from the sapote tree (*tzapocuahuitl*).

⁴² The *tlapayauhcle* is a constant drizzle usually considered beneficial since it helps the crop grow. In this context though it makes the ground muddy and difficult to play on.

DREWNIANY SAMOCHODZIK

Blask jej oczu
na chwilę zaćmił
moje oczy.
Przeklęte łzy, co zabiły jej radość.
Upadł – potrzaskany.
Zabłocone nogi,
przemoczone szmaty,
nieustanny deszcz.
Pora deszczowa – nie w porę.
Połamany samochód-zabawka,
niedobry pies,
kłótnia na patio.
Przeklęta bieda!
Jeszcze raz trzeba robić
drewniany samochodzik
i figurkę z patyczków.

MÍQUILHUITL

In tonal,
oxcahua aman,
in capoztiohtli,
inic yexnehnemi
ompa coztiohtli,
huallauh ompa xochitlan
itech tlacaltin,
yexcahcizqueh in tecuaxochitl
inic yetlaquenticuacualtzin
itlaquen ipan itonalli.

DAY OF THE DEAD

The *tonal*,
abandons today,
the black road,
to walk
on the yellow road,
coming to the florid land
of men,
to pick the orchid
to adorn
their clothing in their day.

ŚWIĘTO ZMARŁYCH

Dusza
porzuca dziś
czarną drogę,
by powędrować
drogą żółtą;
wraca na ukwieconą ziemię,
do ludzi;
zrywa kwiat orchidei,
by przystroić się nim
na swoje święto.

8. Tianquizco (Chilapa, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

YOYAH

Xocattonalti, metztli,
citlalmeh, tlalli,
yoyah nanantzin
xoc oncah cequi cuicatzin,
toyollomeh
imocahuazqueh celtin,
celtin tommocahuazqueh
nahhua ihuan tahuah,
panin tlahuacocoa,
mamahtia, in hueicocoa,
yoyah, yoyah
amo xoc huallazqui.

Xoca tlicuil,
textli, metatl,
xoca couhomatl, acachiquihuitl,
amo xoc huallazqui,
¿tlica?, ¿tlica nantzin?
Ninocahua celti
ica nonemicelti,
celti ica nonemiliz,
¿inic tlinon?
¿inic tlin nemiliz nantzin?
Celtin, celtin
quenin michimeh ipan atl.

SHE LEFT

The sun cries, the moon,
the stars, the earth,
mom left,
no more cooing,
our hearts
were left alone,
we are alone
you and I,
on the plains of pain,
the anguish, the sorrow,
she left, she left
she no longer will return.

The *tlicuil* cries,⁴³
the corn dough, the grinding stone,
the *couhomatl* cries, the *acachiquihuitl*,⁴⁴
she will no longer return,

80

Why? Why Mom?
I am alone
with my loneliness,
alone in life,
for what?
why live Mom?
Alone, alone
like fish in the water.

⁴³ *Tlicuil* is the fire on which food is prepared.

⁴⁴ *Couhomatl* is a cupped wooden utensil placed at the base of the grinding stone (*metlatl*), and into which falls the ground corn. *Acachiquihuitl* is a reed basket in which tortillas are kept.

ODESZŁA

Płaczą słońce, księżyc,
gwiazdy, ziemia,
odeszła matka!

Już nie utuli piosenką:
nasze serca
pozostały same.

Sami pozostaliśmy
ja i ty
na równinie bólu,
udręki i żalu.

Odeszła, odeszła,
już nie wróci.
Płaczą palenisko,
kukurydza i żarno,
pływają kosz i garnek:
nie powróci.

Czemu? Czemu, mateńko?

Jestem sam
z moją samotnością,
sam w życiu.

Czemu?

Po co żyć, mateńko,
w samotności, w samotności,
jak ryba w wodzie.

TLALCONTLI

Xitlah nemi nochipa,
mazque in celitemoloxochitl
Itech tlatlacatzin, miqui.
In chalchihuipoztequic.
Totonal, noiuhqui miqui.

In Mictlanteuctli,
tlaquenti tonacayomeh.
Nehnemi totonal
ompa capozohatl.
Yeh ixtlapo in tlalhuatl.
Yeh chihua in contli,
inic quiyeua tonochipatemique
ompa huei calli.

TOMB

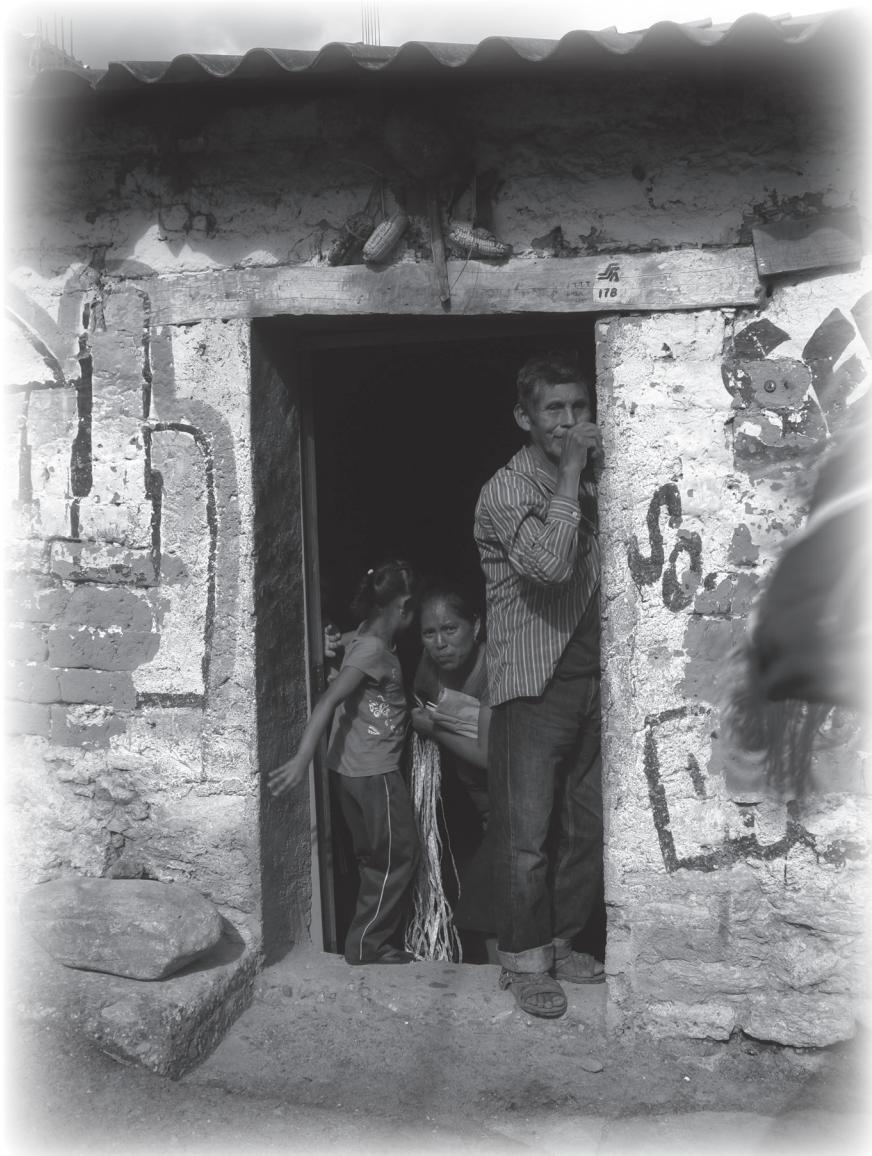
Nothing lasts,
even the sweet bud
of the red orchid, it perishes.
Even jade breaks.
Our *tonal*, it also perishes.

The Lord of Mictlan,
dresses our bodies.
Our *tonal* walks
the black road.
The earth's scales open up.
The pot is formed,
to keep our eternal sleep
in the solemn mansion.

GRÓB

Nic nie żyje wiecznie,
nawet delikatny pączek
czerwonego kwiatu tlatlacatzin umiera.
Obraca się w proch jadeit
i nasze dusze też umierają.
Pan umarłych, Mictlanteuctli⁴⁵,
ubiera nasze ciała.
Nasze dusze wędrują
po czarnej drodze.
Ziemia rozchyla łuski,
układa się w kształt garnca,
by zamknąć nasz wieczny sen
w wielkim domu.

⁴⁵ *Mictlanteuctli* – bóg zmarłych w przedkolonialnej religii ludu Nahua, jego imię znaczy dosłownie ‘pan krainy zmarłych’.

9. Macehuatlín (Zitlala, Guerrero, 2017)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

CUEXCOMATL

Teicxihuan.

Zoquimohte.

Omicuauhmahtlin.

Tzontlizacatl.

Ipan mohtetiquieuaz,
in tlacualli mococoneheh.

Tlayolli,
quiyechchihuaqueh ica cualani,
inon tzicameh ihuan in pochahuiztli.

Tiotlacalti inon immahuan itech motelpochtin.
Tichantiz ompa ye ichan iaxca tochinancomeh,
Quemmanon yonehco tlayolli
quen tlacualli in motlacaltin.

THE *CUEXCOMATL* (GRANARY)

Feet of stone.

Mud belly.

Bones of sticks.

Grass hair.

In your belly you keep,
the food of your children.

Heart of the earth,
kept warily,
from the ant and the weevil.

You were born from the hands of your children.

You live there then by our homes,
Since the heart of the earth arrived
as food for your people.

SPICHLERZ

Stopy masz z kamienia,
brzuch z gliny,
kości – z drewien,
a głowę ze słomy.
A we wnętrznościach kryjesz
jedzenie dla twych dzieci:
serce ziemi
chronisz zazdrośnie
przed mrówkami i przed robactwem.
Urodziłeś się z rąk swoich dzieci
i żyjesz na wiejskich podwórzach,
odkąd przybyło do nas serce ziemi
na pozywienie dla twojego ludu.

POCHAHUIZTLIN

Tlacatpochahuiztlin
itech tlayolli.

Tlacatpochahuiztlin
itech tlaltizacahuitl.

Yolcameh tlin xoc quinequih miquizqueh,
ompa malinacahuitl.

WEEVILS

Emerging weevils
from the heart of the earth.
Weevils emanating
from the ashes of time.
Vermin who refuse to perish,
in time twisted.

ROBAK

Zrodził się robak
z serca ziemi;
zrodził się robak
z popiołów czasu;
zwierz, który nie chce umrzeć
w kłębowiskach czasu.

94

10. Momoxtli (Tetelpa, Morelos, 2016)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

XICUINI OMPA AHACATL

I

Tixcahci noxicuini ompa ahacatl.
Ompa mecapipixtic
Momaltiqueh ica nahui teocuahuitl.

II

Tixcahci nomitohtic
yohualtic xictli,
canon ticcelizqueh motechtlapopolhui,
canon titlaxtlahuazqueh moixtlayocolli.

III

Tixcahci noyencuitlapallin
tlin quihipiya nonacayotzin,
tixcahua tlinin ahacatl yeh ticoncui
ica noxicuini,
ompa itech coanacayotzin
temiqui ompa ahacatl.

95

LEAPS IN THE AIR

I

Take my leap in the air.
On the tense rope.
Held by four sacred trunks.

II

Take my dance
around the navel,
where we ask for your forgiveness,
where we give thanks for your blessing.

III

- 96 Take my new colors
which possess my body,
let the air take you
with my leaps,
on the body of the serpent
dreaming on the air.

SKOK NA WIETRZE

I

Przyjmij mój skok na wietrze,
na linie, napiętej
między czterema świętymi słupami.

II

Przyjmij mój taniec
dokoła osi,
w którym jest prośba o wybaczenie,
w którym jest prośba o błogosławieństwo.

III

Przyjmij nowe barwy,
ogarniające moje ciało;
pozwól, by wiatr cię porwał
w moich skokach
po wężowym ciele
śniącym na wietrze.

ZAN NIQUEHNAMQUI

Nahhua nichipaltetlacaltzin,
quenin cuacualtzin chahuanacayo.
Nicmati xexetini noxayac.
quizticah xayomeh itech noxtololomeh
tlin nahhua xoc nicnequi.
Nicmati tlapotquitzaque nonacayotl.
Nicmati nipolonacax.
Nitlapachoa ce ahcayamique.
Xoc nicpiya tzonteilnalmiqui, xoc ixtololomeh.
Nicmati xexetini notonal.
Notonal patlani ipan yeyantli.
Nonacayo ye xexelo, ye motlalo.
¡Cuacualli totonqui!
nimitzmacaz tlaxtlahui,
tlica tahhua tinimique.
¡Tlaxtlahui! nochtin
tlin toceppaqueh itlitl,
inic tlin notonal
patlanizqueh ompa yeyantli.
Aman te nahhua
zan niquehnamqui ompa huehuecahuitl.

I AM JUST A MEMORY

I am a snowy-white sculpture,
a beautiful wax figure.
I feel my face fade away.
Tears flow from my eyes,
uncontrollably.
I feel my body crack.
I feel like I am losing my ability to smell.
A sepulchral silence overwhelms me.
I no longer have a brain, nor eyes.
I perceive my being fading away.
My *tonal* floats in space.
My matter melts, it slips.
Blessed be you warmth!
I thank you,
because you killed me.
Thank you! To all those
100 who united their fire,
so that my *tonal*
would float in space.
Now I am alone,
just a memory there in history.

TYŁKO WSPOMNIENIE

Jestem śnieżnobiałym posążkiem,
jakby piękną figurką z wosku.
Moja twarz – czuję – znika.
Łzy w moich oczach
– chociaż ich nie chcę.
Moje ciało – czuję – kruszy się,
tracę – czuję – powonienie.
Ogarnia mnie grobowa cisza
i nie mam już mózgu, ni oczu.
Moja dusza zanika,
rozpływająca się w przestrzeni,
moje ciało rozpada się.
Błogosławioneś ty, ciepło!
Dzięki ci
za moją śmierć niechcianą.
Dzięki i wszystkim,
co rozpalili ten ogień,
by moja dusza
rozpuściła się w przestrzeni.
Teraz jestem tylko
wspomnieniem w głębinie czasu.

102

11. Huentli itech tlayolli (Tlaltizapan, Morelos, 2010)

Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

INIC NEMILIZTLI (HAIKU)

Moteloaqueh tecuantin
Choloaqueh – yeztli
Yencuicentlin.

To LIVE (HAIKU)

Tiger fights,
Spilling out – *yetzli*,⁴⁶
New maize.⁴⁷

104

⁴⁶ *Yetzli* means “blood.” It has been left untranslated here because blood as a metaphor in Nahuatl is closely connected with the corn crop and ceremonies. To underscore this deeper meaning, Zapoteco Sideño left the word *yetzli* untranslated in his version of this poem in Castilian.

⁴⁷ In Zapoteco Sideño’s variant, *centli* refers specifically to a dry ear of corn.

BY ŻYĆ (HAIKU)

Walczące jaguary,
wypływa krew,
młoda kukurydza.

12. Zitlaltecatl (Zitlala, Guerrero, 2016)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

NIXOCHITLAHTOLLI (HAIKU)

Nitlapachoa,
ica xochimeh ihuan cuicameh; Xochitl
Nahhua niyollotl – tlahuulti.

I AM FLOWERED WORDS (HAIKU)

I cover myself,
in flowers and songs; *Xochitl*
I am the heart – light.

JESTEM SŁOWEM-KWIATEM (HAIKU)

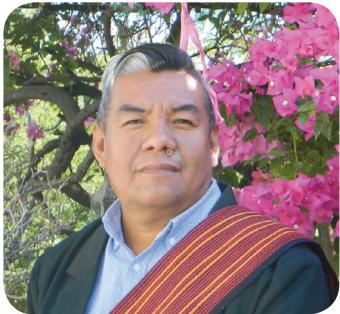
Przykrywam się
poezją: kwiatem i pieśnią; Xochitl⁴⁸.
Jestem sercem – światłem.

⁴⁸ *Xochitl* – w nahuatl ‘kwiat’.

110

13. Huentli itech ahacameh (Tetelpa, Morelos, 2016)
Fotografía de Noé Zapoteco Cideño

Gustavo Zapoteco Sideño, yeh cuicapiqui ihuan tlacachihua ipan tlahcuiloltlamantin. Otlacat ne Topiltepec, Zitlala, Guerrero, Mexihco. Macehualtlahtolli mexihcatl. Occhihua macuilli amoxtin in xochitlahtolli: *Cuicatl in yolotl* (2002), *Cuicatl pan tlaliouatlmeh* (2004), *Xochitl ihuan cuicatl in Morelos* (2007), *Xochitecuan* (2012) *ihuan Chalchihuicozcatl* (2014). Ocquixtih cempohualli ihuan caxtolli ihuan ce zazaniltlahcuiloltlamantin. Tlin maz yencuic, ihuan quihcuiloh Kelly McDonough, itoca “*Indigenous Literatures of Mexico*” ipan amoxtli, *A History of Mexican Literature* (Cambridge University Press, 2016). Yeh huiya becarioh inon Fondo Nacional para la Cultura y las Artes (FONCA) ipan xihuitl 2007 ihuan ne Instituto de Cultura de Morelos ipan xihuitl 2010. Yeh octemaca miyequin tlapohuameh itequiyo xochitlahtolli ipan itlal Mexihco ihuan quiyahuac itlal, queni USA ihuan Europa. Yeh icontlalihca itlahtol ipan Native American and Indigenous Studies Association (NAISA) in xihuimeh 2011, 2012 ihuan 2014. Otequitii queni tlamantitlayecanqui ipan Sistema Nacional de Creadores de Arte (SNCA) ihuan aman yeh tatahtlayecanqui ica becariohmeh ipan SNCA in 2019-2021. Yeh tlamachtihquetl in totlahtol mexihcatl ipan miyequin calmachtilyameh ipan tlal itoca Morelos.

Center for Research and Practice
in Cultural Continuity

